

Рецензії

**С. Калінкіна, С. Корновенко, С. Маркова,
Н. Романець «ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ»
НА СЕЛІ. ФІНАЛ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
В УКРАЇНІ (1929 – 1933 рр.)»**

Перша третина ХХ ст. в аграрній історії України – надзвичайно складний етап, що потребує наукового осмислення з позицій сучасної методології. Одним із тогочасних явищ української історії була селянська революція, започаткована селянами Полтавщини і Харківщини у 1902 р. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. вона збіглася у часі з таким трагічним явищем української історії, як «великий перелом» на селі, синонімом якого є «сталінська революція згори». Фактично йшлося про надзвичайні заходи держави стосовно до селянства – найчисельнішої соціальної верстви тогочасного українського соціуму. Результатом репресивних заходів сталінського тоталітаризму став Голодомор 1932 – 1933 рр., масові депортації селян тощо.

У сучасній історіографії сформовано потужну наукову традицію щодо окремих сюжетів цієї сторінки в аграрній історії України. Передусім стосовно геноциду щодо українців – Голодомору 1932 – 1933 рр. Однак маловивченими залишаються питання, що стосуються безпосередніх механізмів реалізації державної фіскальної політики, теорії й практики формування як загалом нового типу «радянської людини», так і нового типу радгоспно-колгоспного селянства зокрема.

Спеціального дослідження потребує й такий аспект, як репресивні механізми соціалістичної перебудови аграрного сектора. Не повною мірою сучасною історіографією вивчено посилення репресивного тиску державою напередодні «великого перелому», примусовий чинник у здійсненні суцільної колективізації, динаміка і специфіка застосування репресій під час заготівельних кампаній 1930 – 1933 рр.

Зважаючи на викладене вище, поява рецензованої монографії є своєчасною. Її присвячено актуальним питанням аграрної історії України кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Як засвідчує текст колективної праці, її написано на основі аналізу різнопланової історичної джерельної бази, опрацьованої авторами під час роботи над темою. Монографію вирізняє логічна послідовність викладу, аргументованість тверджень і доведеність висновків. Автори керуються новітніми методологічними засадами, спрямованими на отримання науково обґрунтованих знань. Рецензовану працю написано фахово, відповідно до чинних вимог до такого жанру наукових праць.

*Земзюліна Н.І., д. і. н., професор, професор кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського
національного університету ім. Б. Хмельницького*

**Податки і повинності в галицькому селі
(кінець XVIII – середина ХХ ст.): монографія
/ П. С. Коріненко, В. Д. Терещенко,
В. В. Старка, А. В. Киданюк. – Тернопіль :
Вектор, 2016. – 200 с.**

Феноменом людської цивілізації, її невід’ємною частиною та важливим засобом впливу на суспільство є податкова політика. За допомогою продуманої, виваженої податкової політики можна ефективно регулювати такі складні соціально-економічні процеси, як обсяг виробництва, структурні зміни суспільства, рівень добробуту населення, його політичну активність тощо. Тож на сьогодні питання розвитку податкової політики належать до найактуальніших в економічному та соціальному житті України, що зумовлено новими явищами у вітчизняній економіці, її спрямуванням на ринкові відносини, де фіскальні інструменти є одним з найефективніших методів державного регулювання економіки. Податкова політика може стимулювати інновації та розвиток нових галузей, важливих інфраструктурних проектів, бути інструментом справедливого перерозподілу доходів між окремими верствами населення, територіальними громадами та секторами економіки, забезпечуючи поступальний соціально-економічний розвиток, підвищення добробуту населення в країні. Політики, високопосадовці, економісти мають усвідомити досвід історії в тому, що виважена податкова політика – запорука економічного прогресу України. І навпаки, – у випадку ігнорування корінних інтересів громадян, їх суспільно-економічних потреб, незбалансованості податкової політики, економіка держави ще тривалий час може перебувати у стані кризи.

Тому зрозумілим є звернення як дослідників-фахівців, так і широкої громадськості до специфічних особливостей перебігу господарських перетворень, що мали, зокрема, місце у Східній Галичині наприкінці XVIII – у середині ХХ ст. Зрозуміло, що побудова нового неможлива без урахування минулого досвіду, вивченню якого сприятиме, на нашу думку, монографія «Податки і повинності в галицькому селі (кінець XVIII – середина ХХ ст.)».

Крім того, запропонована тема рецензованої монографії є інтегруючою, тобто такою, що дозволяє виявити закономірності та особливості соціальних і політико-економічних відносин на селі, оскільки податкова система відображає справжнє становище селян, їхній правовий та економічний статус у різні періоди історичного розвитку.

Розроблена авторами структура монографії ґрунтується на хронологічній послідовності розвитку податкової системи в Східній Галичині відповідно до науково усталених історичних періодів. Структурно книга складається із вступу, шести розділів (назви яких цілком адекватно відбивають зміст праці), дев’ятнадцяти підрозділів, висновків, які розкривають історію функціонування податкової системи в галицькому селі з кінця XVIII до середини ХХ ст.

Бібліографія до кожного розділу подана окремо, що полегшує пошук у списку того чи іншого джерела. Обсяг праці загалом 200 сторінок.

У першому розділі «Методологія, історіографія та джерела дослідження» автори проаналізували

матеріали, які їм вдалося виявити й опрацювати для написання монографії. Звичайно, в історіографічному плані автори будують своє дослідження не на пустому місці, і мають попередників, які вивчали окремі аспекти проблематики. Їх доробок вчені докладно аналізують в першому розділі монографії, демонструючи при цьому солідну обізнаність не тільки з суто історичною літературою, але також з напрацюваннями учених у галузі таких наукових дисциплін, як економіка, філософія, соціологія, право тощо. У цілому історіографічна база не розроблена достатньою мірою, хоча архівних справ є багато, що свідчить про значні перспективи подальшого вивчення. Рецензована монографія відзначається високим джерелознавчим рівнем. В книзі використано законодавчі акти, статистичні матеріали, чималу кількість періодичних видань. Значну частину документальної бази монографії складають архівні матеріали, що надає праці солідного наукового вигляду. Враховуючи специфіку досліджуваної проблеми, авторами були задіяні матеріали архівних фондів Державного архіву Львівської області, Державного архіву Тернопільської та Івано-Франківської областей, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

У другому розділі «Аграрна політика Австрійської (Австро-Угорської) імперії та її вплив на становище галицького селянства» автори розглядають державні податки і повинності у тісному взаємозв'язку з феодальними, підкреслюючи, що державні і феодальні побори були важливими чинниками економічної ефективності і рівня життя селянства. Тому для дослідження рівня життя селян важливо дослідити сумарний вплив як державних так і феодальних повинностей, що у цей час був єдиним чинником фіскального навантаження, який мав величезний вплив на економічне становище селянських господарств, а відповідно на рівень і спосіб життя галицьких селян у дореформений період. Дослідники коротко характеризують аграрні відносини, які існували в другій половині XVIII ст. в Речі Посполитій, і зокрема в Галичині, напередодні приєднання до австрійських володінь. Інкорпорація ж українських земель до Австро-Угорської імперії збіглася у часі з хвилею модернізаційних реформ у цій державі, які запроваджували в 1770–1780-х рр. Марія-Терезія та Йосип II. Вони базувалися на ідеях освіченого абсолютизму і мали на меті шляхом посилення державної централізації та встановлення контролю правлячої династії за всіма сферами суспільного життя, залучити імперію до модернізаційних процесів та не допустити її відставання від основного суперника – сусідньої Пруссії. Автори наголошують на особливо значному впливові цих реформ на Східну Галичину, що гостро потребувала змін, насамперед впорядкування земельних відносин. Низка законів (патентів) Марії-Терезії, що обмежували й унормовували селянські повинності на користь поміщиків (дідичів) сприяла правильному оподаткуванню доходів. Йосиф II пішов ще далі: у 1782 р. його патентом було скасовано особисту залежність селян від дідичів та надано їм елементарні громадянські права. Особливо важливо, що ці реформаційні кроки, спрямовані на скасування кріпацтва, робилися саме тоді, коли в українських землях, підвладних Російській імперії, це кріпацтво було юридично оформлене.

Далі автори вивчають систему землекористування і товарності, прибутковості селянських господарств наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., без чого

не можливий повний аналіз податкового навантаження. Зазначають, що попри поступове проникнення в селянське господарство товарно-грошових відносин у цей час в Галичині панували відсталі системи землеробства, примітивні знаряддя праці та низький рівень агротехніки, що вкупі з феодальними повинностями різко обмежувало прибутковість селянських господарств і ускладнювало сплату державних податків.

Аналізуючи державні податки дослідники прослідковують зміни державних податків і повинностей протягом дореформеного періоду; розкривають суть земельного податку, податку з пашні, з нерухомості; описують процедуру стягнення боргів (військова екзекуція, ліcitaція) та порядок дій у випадку стихійного лиха. Характеризуючи примусові роботи (шарварки) на користь держави – будівництво доріг і мостів; безкоштовне будівництво і ремонт парафіяльних церков, костелів, сільських шкіл; вартові (протипожежна) повинності – автори підкреслюють, що це було не лише на користь держави, але і на користь самим селянам, сільським громадам. І хоч державні податки були обтяжливими, але разом з тим в кінцевому підсумку відповідали інтересам самих селян, були диференційовані за віком, соціальним становищем, а невиконання регулювалося відповідними нормативними актами.

Досліджуючи феодальні повинності, автори показують, що система повинностей у кожному випадку була різною, тому їх важко систематизувати з огляду на різні розміри і різну структуру – перспектива майбутніх досліджень. Разом із тим очевидним був високий рівень експлуатації, що виключав можливість нормального відтворення, вів і селянське і поміщицьке господарство до деградації, неспроможності конкурувати на міжнародному ринку. Торкаючись вчені і повсякденного опору селян панщинній системі у різних формах (подання колективних скарг, втечі, спаші панських посівів, порубки лісів, індивідуальні і групові розправи, рух тверезості, збройна боротьба опришків, ухилиння від повинностей, селянські заворушення 1846 р.), що згуртував селян, виховував громадських уповноважених, селянських ватажків, що захищали інтереси громад.

Характеризуючи селянську реформу 1848 р. в Австрії (зокрема, у Галичині) – скасування панщини, проведене австрійським урядом під час революції 1848 р. з метою пристосування економіки до потреб капіталістичного розвитку, автори показують, що вона здійснена під тиском революційних подій, що охопили також Галичину, Буковину і Закарпаття, та масових селянських рухів, зокрема Галицького селянського повстання 1846 р. Відбулося звільнення селян від особистої залежності від колишніх власників, надано їм прав громадян держави та права власності на ту землю, якою за панщини вони користувалися на правах спадковості. Завдяки цьому селянство перетворилося на самостійну суспільну силу, а згодом постало важливим чинником громадсько-політичного життя.

Відслідковують дослідники кількісні та якісні зміни у селянських та магнатських землеволодіннях. Порівнюючи патенти від 17 квітня і від 7 вересня 1848 р. прослідковують їх реалізацію та наслідки і роблять висновок, що більшість селян залишалася малоземельною і економічно неспроможною. Значну частину їх (халупників і комірників) було «звільнено» зовсім без землі й вони відразу потрапили в економічну залежність до землевласників. У власність поміщиків перейшли майже всі ліси і пасовиська, за користування якими селяни змушені відробляти або платити (сервитути).

Особливу увагу привертає третя частина дослідження «Податки і повинності в житті галицького селянства (друга половина XIX ст.)», адже другу половину XIX ст. прийнято вважати часом значного цивілізаційного поступу, який був пов'язаний з індустріалізацією, зростанням освіченості та культурного рівня населення усіх європейських країн. Зміни не минули і Галичину – територіально найбільшу провінцію Австро-Угорської імперії.

Аналіз авторами бюджету селянського господарства, як головного чинника сплати податків, засвідчив, що з одного боку, відбувалося поширення вільнонайманої праці, розвиток торгівлі, кооперативного руху, а це сприяло збільшенню товарності селянських господарств і зростанню кількості джерел грошових доходів селянства. З іншого боку, глобальні аграрні проблеми краю – такі як земельний голод та слабкий промисловий розвиток негативно впливали на життєвий рівень селянства, що у свою чергу ускладнювало для селян виконання податкових зобов'язань.

Податкова система в Австро-Угорській імперії була заплутана, існували державні, крайові й громадські податки з різними критеріями оподаткування. Головним податком, який доводилося платити селянам був земельний податок, що залежав від розміру ділянки, призначення, класу і незмінно обрахованого чистого доходу на підставі кадастру. При цьому він був несправедливий щодо селян і водночас надавав преференції поміщикам. Дослідники відзначають, що сплата податків галицькими селянами мала політичний аспект, оскільки виборчий закон у Галицькі органи самоврядування – визначав майновий ценз на основі суми сплачених податків.

У монографії, також зацентровано, що селянські заворушення цього часу були спричинені в першу чергу залишками феодальних відносин (сервітутним питанням) та недоліками державної податкової політики (корупція і зловживання державних чиновників), і значно рідше – власне, значним податковим навантаженням.

У четвертому розділі наголошується, що галицькі землі стали епіцентром бойових дій воюючих сторін на Сході Європи під час Першої світової війни, що призвело до значних людських і матеріальних втрат. Тому особливо обгрунтовано виглядає увага авторів монографії до змін в оподаткуванні галицького селянства в умовах війни. Упродовж війни західноукраїнські землі, особливо Галичина, були ареною найбільших боїв на Східному фронті, найсильніше всі жахи війни відчувало на собі українське населення особливо селянство. З осені 1914 р. на десять місяців російські чиновники запровадили на захоплених землях Галичини закони про устрій селянства, які існували у Царстві Польському і поширили в краї діяльність Селянського земельного банку. Важким тягарем для населення Галичини в цей час було виконання різноманітних обов'язкових повинностей (будівництво колій, шляхів, оборонних об'єктів) за розпорядженням російської окупаційної влади. Селяни вслякко намагалися ухилитися і не виконувати накази російської адміністрації. Надзвичайно великих втрат зазнавало селянство від систематичних реквізицій коней, худоби, посівного матеріалу, тощо.

Господарська руїна, систематичні реквізиції, податки, безчинства як російських так і австрійських військ призвели до вкрай важкого становища більшості населення краю. А в умовах революційних подій фискальне навантаження на селянство зросло. Крім звичайних податків і військових зборів, реквізицій і повинностей, новим явищем було різке зростання ролі державних монополій, що варто розглядати як

розширення непрямого оподаткування. З'явилися нові специфічні повинності – обов'язковий обробіток землі. Обмеження щодо руху товарів і цін теж, на думку авторів потрібно розглядати, як специфічну форму повинностей і непрямого оподаткування.

У п'ятому розділі «Податкова система міжвоєнної Польщі та особливості її функціонування в Галичині», дослідники прослідковують основні етапи та регіональні особливості формування нової податкової системи в Східній Галичині у міжвоєнний період, що поступово інкорпорувалася в Польську державу. З'ясовують особливості формування податкової системи міжвоєнної Польщі, як важливого чинника економічного становища селянських господарств переважно малоземельних і безземельних. Першою такою особливістю було те, що становлення нової податкової системи відбувалося в умовах повоєнних руйнувань. Особливо масштабними матеріальні втрати від Першої світової війни виявилися в колишньому Королівстві Польському й Галичині. Також помітною особливістю формування нової фискальної системи на західноукраїнських землях стали сильні регіональні відмінності, які дуже ускладнювали уніфікацію законодавчої бази оподаткування. Також ускладнювали цей процес політична нестабільність, часті зміни польських урядів на початку 20-х рр., що робило економічну політику непослідовною. Упродовж відносної політичної стабільності другої половини 20-х – початку 30-х рр. XX ст. єдиної системи також не було створено. Запроваджено лише фрагментарні зміни окремих податків з певними дрібними знижками і спрощеннями, але частіше зі збільшенням навантаження, або введенням нових податків замість скасованих. Авторі наголошують, що формування польської податкової системи на західноукраїнських землях відбувалось під впливом складних умов, що зумовило слабку уніфікацію, складність і плутаність законодавчої бази. Це, у свою чергу, негативно відбивалось на становищі платників податків. Детально дослідники зупиняються на поземельному податку. Він справедливо вибраний ними, як найважливіший для селян. Станом на кінець 1930-х рр. поземельний податок у західноукраїнських землях регулювали вже винятково польські нормативні акти, але його давня структура (ще з австро-угорського законодавства) була збережена. Оскільки обсяги всіх інших податків встановлювались пропорційно ставці поземельного податку, то господарства малоземельних селян були обтяжені податками значно більше, ніж поміщицькі господарства. Високими були також дорожні податки, вони перевищували третину усіх селянських витрат на податки. На опосередковані податки на купівлю монополізованих продуктів повсякденного вжитку – цукор, гас, тютюн та ін. припадало понад 30% від державних податків. Розвинена система штрафів теж була частиною фискального навантаження на селянство. Кількість штрафів з кожним роком зростала. Існували не тільки грошові повинності. Селяни змушені були працювати на меліоративних роботах, спорудженні громадських будинків, доріг тощо.

Цілком логічно дослідники ставлять перед собою питання, наскільки посиленням для західноукраїнського селянства було виконання податкових зобов'язань. Підкреслюють негативну тенденцію – загалом податковий тягар на селянство зріс. За спостереженнями українських громадських діячів податки в західноукраїнських землях були втричі вищими, ніж в корінних польських землях, а в порівнянні з довоєнними зросли у два рази. Опосередкованим свідченням надмірності податкових ставок є зростання кількості випадків примусового продажу селянського майна для покриття

заборгованості. У багатьох випадках розорення селянських господарств могло мати одночасно декілька причин, таких як «ножиці цін», малоземелля і низька агрокультура, кредитна заборгованість. Одночасно з ними податкова заборгованість теж була вагомим фактором пауперизації західноукраїнського села. Особливо помітними ці явища були під час світової економічної кризи кінця 1920-х – початку 1930-х рр., коли ціни на продовольство впали на фоні високого податкового навантаження.

Велика заборгованість штучно піднімала через скорочення особистого споживання товарність сільськогосподарського виробництва дрібних господарств, порушуючи в них процес відтворення і ще більше посилюючи їх залежність від лихваря і роботодавця. Борги змушували селян шукати роботу для побічного заробітку, та й відразу після жнив продавати збіжжя як можна більше, щоб мати кошти для розплати з кредиторами і державою за податки й позички.

Дослідники підсумовують, що формування податкової системи міжвоєнної Польщі відбувалось у складних умовах післявоєнних руйнувань, гіперінфляції і як наслідок уніфікована система податків до 1939 р. так остаточно і не сформувалась.

Шостий розділ монографії «Податкова політика в західноукраїнському селі у роки Другої світової війни та в повоєнний час (1939 – початок 1950-х років)» містить розгляд кількох важливих проблем, кожна з яких вповні могла б стати предметом окремого самостійного дослідження. Одна з них стосується радянської податкової політики в західноукраїнському селі у 1939–1941 рр. Яскраво ілюструють архівними матеріалами, спогадами очевидців сучасників перебіг аграрної реформи радянської влади в 1939–1941 рр. у Західній Україні, що почалася з ліквідації приватної власності на землю. Тобто мова не лише про зміну суб'єкту влади, а й суспільно-політичних реалій, та такої фундаментальної цінності як приватна власність на землю. Система селянських повинностей, яку радянська влада запровадила в Східній Галичині протягом 1939–1941 рр., мала три обов'язкові компоненти: грошові виплати, натурально-податкові поставки, відпрацювання, що остаточно оформилася в СРСР наприкінці 30-х рр. XX ст. Після цього почався примусовий перехід від одноосібних селянських господарств до колективних. Цей етап аграрної реформи виявився найбільш болючим для більшості західноукраїнських селян і призвів до зниження ефективності аграрного сектору, загострення політичної та соціальної обстановки в краї.

Ще одна проблема, що її виділяють автори, це німецька економічна політика на території Східної Галичини у 1941–1944 рр. Німецька окупаційна влада у короткий термін розробила і запровадила розгалужену систему оподаткування селян Східної Галичини. Були створені спеціальні структури, підібрані відповідні кадри. Налагоджена система сплати податків селянами набула тотального характеру. Поширеною формою економічного пограбування селян була система штрафів з найменшого приводу і без нього. Штрафували за невиконання розпорядження влади, за не здану вчасно продукцію та ін. Надто обтяжливими для селян були адміністративні збори в т.ч. за реєстрацію шлюбу, за реєстрацію смерті, за видачу довідки, за дозвіл на забій худоби, за реєстрацію велосипеда, за дозвіл вилову риби у водоймах та ін. Таким чином, селяни Східної Галичини опинилися в ситуації, коли їхнє господарювання на землі не могло давати прибутків для покращення свого економічного становища. Такий стан справ, змусив частину селян долучитися до антинацистського руху Опору.

Окремий підрозділ шостого розділу монографії присвячено податковій політиці та повинностям в західноукраїнському селі в умовах відновлення радянської влади та завершення колективізації сільського господарства 1944 – початку 1950-х років. Цей час характеризувався утвердженням сталінської тоталітарної системи в регіоні й радянізацією господарського життя. Колективізація здійснювалась сталінськими методами здебільшого за допомогою терору, штучного розпалювання соціально-майнової ненависті й була дієвим засобом радянізації України, а податкова система мала тенденцію до зростання величини і кількості податкового навантаження. Найбільш обтяжливим для селян було те, що вони змушені були своє рухоме і нерухоме майно безоплатно передавати до створюваних колгоспів. Існувала також паралельно система оподаткування селянських дворів учасниками руху опору. З завершенням колективізації сільського господарства в західноукраїнському регіоні податкова система набула ознак однотипності з іншими регіонами Української РСР. Автори слушно зауважують, що наслідки колективізації українське село відчувало ще протягом багатьох років.

В заключній частині роботи підсумовано результати проведеного авторами дослідження.

Оцінюючи книгу як виконану на високому професійному рівні, хотілося б висловити окремі побажання. На нашу думку, варто було б у третьому розділі простежити регуляцію сервітутового користування після земельної реформи 1848 р. і порівняти ситуацію на Галичині та на українських землях у складі Російської імперії. Адже в останній після скасування кріпацтва 1861 р. сервітутові землі (пасовища і сіножаті) спочатку було залишено у спільному користуванні селян і поміщиків, але указом Сенату 1886 р. вирішено ці землі повністю ввести до поміщицького землеволодіння, що давало поміщикам значну користь з селянських відробітків і оплат за користування ними.

Серйозно збагатив би виклад авторів монографії ілюстративний матеріал: мапи, схеми, таблиці, малюнки, скановані копії документів на які автори посилаються в тексті тощо.

Окрім наявного ґрунтового, пристосованого для окремого джерелознавчого та історіографічного опрацювання переліку джерел та літератури, доцільним було б супроводити монографію словником термінів, що є цілком зрозуміло і виправдано з огляду на специфіку тематики цієї монографії. Також необхідним для наукової роботи є інформаційні покажчики, що дозволили б читачеві легко орієнтуватись у значному за обсягом матеріалі монографії, в тому числі швидко дістатися потрібної інформації.

Проте, вказані недоліки не впливають на загальне позитивне враження від монографії, яка є важливим внеском у дослідження історії України. Загалом рецензована монографія є завершеною науковою працею, у якій пропонується вирішення актуальної наукової проблеми, пов'язаної з необхідністю аналізу, систематизації та оцінки історичних джерел, які становлять її підґрунтя. Ми переконані, що матеріали монографії можуть бути й будуть використані, зокрема, при підготовці курсів, написанні курсових і кваліфікаційних робіт з історії України, стануть у пригоді зацікавленим фахівцям-дослідникам, практикам, усім, хто має інтерес до історії, економіки, права та державного управління.

Терещенко Т.В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького